

اسناد سخن می گویند:

تعمیر و نگهداری مدرسه دارالفنون در دوره قاجار

● امین محمدی*

اشاره

مدرسه ماندگار دارالفنون از زمان تأسیس ۱۲۳۰ ه. ش تاکنون دوبار تجدید بنا شده است. سازه‌ها مورد و تعمیر قرار گرفته است. علت تعمیرات؛ نحوه و چگونگی آن برای محققان و پژوهشگران معماری مورد توجه می‌باشد. در این مقاله بررسی اسنادی در این مورد می‌پردازیم.

□ مقدمه

با وجود نقش مهم میرزا اتقی خان امیرکبیر در پی‌ریزی مدرسه دارالفنون، نباید از حمایت‌ها و علاقه ناصرالدین شاه نسبت به راه‌اندازی این مدرسه غافل بود. اختصاص بودجه برای استخدام معلمان اروپایی، تحصیل رایگان، پرداخت حقوق به محصلان، اعطای پاداش به شاگردان ممتاز و اختصاص ناهار رایگان به اهالی دارالفنون، از جمله اقدامات حمایتی شاه قاجار بود که باعث شکوفایی این مدرسه، به‌ویژه در دوران پیشامشروطه شد. در اسناد تاریخی دوره قاجار مدرسه دارالفنون پسوند «مبارکه» را یدک می‌کشد. در این دوره «مبارکه» به اداره‌ها و نهادهایی که مختص دستگاه سلطنت بودند، اشاره داشت؛ مانند «کتابخانه مبارکه» که به کتابخانه سلطنتی شاه قاجار اشاره دارد.

از آنجا که مؤسس و حامی دارالفنون ناصرالدین شاه بود و شاه قاجار این مؤسسه آموزش عالی را بخشی از دستگاه سلطنت می‌دانست، ساختمان دارالفنون نیز با طراحی میرزا رضا مهندس‌باشی و معماری محمدتقی معمارباشی در ارگ سلطنتی در کنار سایر ابنیه و عمارت‌های سلطنتی ساخته شد. احداث ساختمان دارالفنون در سال

* دکتری تاریخ و پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

E-mail: Amin.Mohammadi64@ut.ac.ir

۱۲۶۶ قمری/۱۲۲۹ شمسی آغاز شد و در نهایت در سال ۱۲۶۹ قمری/۱۲۳۱ شمسی به صورت کامل به بهره‌برداری رسید.

درباره معماری ساختمان دارالفنون پژوهش‌های چندانی صورت نگرفته و برخی پژوهشگران در خلال موضوع‌های دیگر، به معماری و تعمیرات ساختمان اولیه در دوره قاجار و نیز تخریب و تجدید بنای آن در دوره پهلوی اول پرداخته‌اند. از جمله مقاله «مدرسه دارالفنون و دگرگونی‌های آن در دوره قاجاریه»، اثر مهرداد بیدهندی و سیده بشری موسوی، به بررسی معماری دارالفنون و تغییرات نماهای حیاط و طرز اتصال بیرون مدرسه در سال ۱۲۹۰ ق پرداخته است.

در این پژوهش برای ترسیم معماری و تغییرات آن در دوران قاجار از عکس‌ها، نقشه‌ها و کتاب‌های خاطرات، روزنامه‌ها و منابع پژوهشی استفاده شده است. در مقاله پیش‌رو تلاش کرده‌ایم نشان دهیم که اسناد تاریخی چگونه می‌توانند داده‌های دقیقی درباره موضوع معماری و تغییرات بنای دارالفنون در اختیار پژوهشگران قرار دهند و به کشف یافته‌های جدید و تکمیل یافته‌های پیشین کمک کنند. بی‌گمان این داده‌ها و پژوهش‌هایی که براساس آن‌ها انجام می‌پذیرند، برای نگارش تاریخ آموزش و پرورش، تاریخ معماری و تاریخ اقتصادی حائز اهمیت خواهد بود.

□ مختصری درباره اسناد تاریخی

به طور کلی اسناد تاریخی که در این مقاله معرفی شده‌اند، از نظر محتوایی به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. اسناد مالی که نشان‌دهنده میزان هزینه‌ها، دستمزد کارگران، نوع مصالح ساختمانی، مکان‌یابی تعمیرات، نوع تعمیرات و زمان تعمیرات در بنای دارالفنون هستند.

۲. مکاتبات اداری بین وزارتخانه‌ها و اداره‌های دولتی که افراد، نهادها و اداره‌های مؤثر در تعمیر و نگهداری، تأمین بودجه و هدف‌ها و علل انجام تعمیرات را نشان می‌دهند.

□ تعمیر و نگهداری بنای مدرسه دارالفنون

طی هفت دهه از عمر بنای ساختمان دارالفنون، از زمان بهره‌برداری (۱۲۶۹ ق/۱۲۳۱ ش) تا پایان حکومت قاجار (۱۳۴۴ ق/۱۳۰۴ ش)، این بنا چندین بار مرمت و تعمیر شده است. در پژوهش‌های پیشین علت تعمیرات و تغییرات در بنای مدرسه دارالفنون را شکم‌دادن میانه پیشانی ایوان و ترک خوردن برخی از ستون‌ها،

۱. تمامی اسناد این مقاله از آرشیو ملی ایران گردآوری شده است.

اولین تعمیر و تغییر
بنای مدرسه مبارکه
دارالفنون در سال
۱۲۴۳ ش انجام
گرفته است

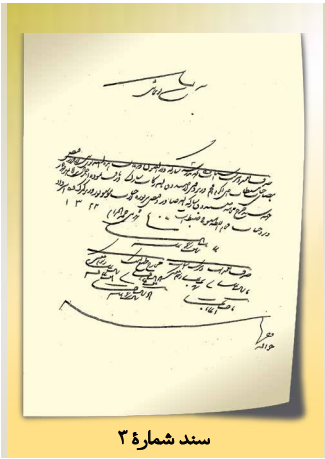
دشمنی با امیرکبیر، و منافع و انگیزه‌های مالی عنوان کرده‌اند و زمان آن را براساس نقشه‌های ترسیمی تهران بعد از سال ۱۲۹۰ قمری / ۱۲۵۲ شمسی تخمین زده‌اند (قیومی بیدهندی و موسوی، ۱۳۹۷: ۱۰۸).

در این پژوهش‌ها هیچ تاریخ دقیقی از تغییرات بنای دارالفنون ذکر نشده و تنها براساس برخی تصویرها به تغییرات ظاهری بنا و تخریب و تجدید بنای آن در دوره پهلوی اول اشاره شده است (همان، ص ۱۲۵-۱۱۰). اما اسناد تاریخی، به‌ویژه اسناد مالی دوره قاجاریه، اطلاعات دقیق‌تری از کیفیت و کمیت روند تعمیر و تغییر بنای دارالفنون طی بازه‌های حدود ۷۰ ساله را نشان می‌دهد که در ادامه به آن می‌پردازیم و در پایان شماری از این اسناد را بازخوانی می‌کنیم.

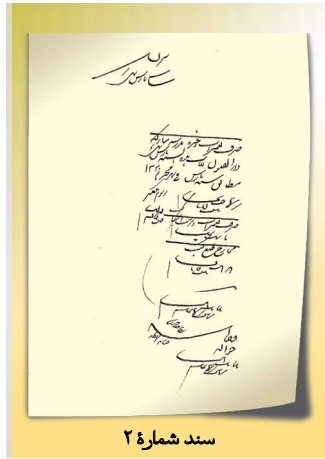
بررسی هزینه‌های دارالفنون در سال ۱۲۷۵ ق/ ۱۲۳۷ ش نشان می‌دهد که تا این سال هزینه‌ای صرف تعمیر ساختمان دارالفنون نشده است. در اسناد مالی هزینه‌های دارالفنون در این سال، پرداخت جیره و مواجب به معلمان و محصلان، نهار رایگان و هزینه سوخت مدرسه ثبت شده است. برای نمونه، حکومت قاجار در این سال مبلغ ۵۳ تومان و ۱۰۰۰ دینار صرف هزینه سوخت مدرسه دارالفنون کرده است (ساکما، ۲۳۲/۱۵۵۶).

برخلاف ادعای پژوهش‌های پیشین، اسناد مالی بایگانی حکومت قاجار نشان می‌دهند، اولین تعمیر و تغییر بنای مدرسه مبارکه دارالفنون در سال ۱۲۴۳ ق/ ۱۲۴۳ ش انجام گرفته است. براساس این سند در این سال ۱۱۷۴ تومان و ۸۷۸۱ دینار «صرف تعمیر و بنایی و نجاری مدرسه مبارکه دارالفنون» زیر نظر عالیجاه آقامحمدابراهیم معمارباشی و حاجی عبدالرزاق معمار انجام گرفته است (ساکما، ۲۳۲/۲۴۵۶). حیاط مدرسه، ستون اتاق‌ها، اتاق‌های کتابخانه، راه آب، آشپزخانه و دواسازخانه، از جمله بخش‌هایی از ساختمان مدرسه دارالفنون بودند که در سال ۱۲۸۱ قمری تعمیر و بنایی شدند. گچ، آهک، رنگ، شیشه، چوب و سنگ از جمله مصالح به کار رفته در این عملیات تعمیر و بنایی بودند. رنگ‌آمیزی اتاق‌ها، سنگ‌فرش حیاط و راه آب، کاهگل مالی دیوارها، حفر چاه آب و خاک‌برداری از جمله کارهایی بودند که در این عملیات عمرانی انجام گرفتند (ساکما، ۲۳۲/۲۴۵۶).

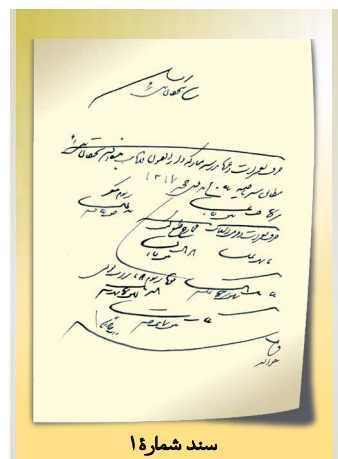
در اسناد مالی سال‌های بعد هزینه‌ای برای تعمیر و نگهداری ساختمان دارالفنون دیده نمی‌شود، مگر سندی مربوط به سال ۱۲۸۴ ق/ ۱۲۴۶ ش که به اختصاص ۱۰۰ تومان بابت تعمیر ساعت‌های دیوان‌خانه و مدرسه دارالفنون اشاره دارد (ساکما، ۲۳۲/۲۴۶۳). از دوران سلطنت مظفرالدین‌شاه قاجار، هر چند سال هزینه‌ای بابت تعمیر و نگهداری مدرسه دارالفنون اختصاص یافته است. از جمله ذی‌حجه ۱۳۱۷ / فروردین ۱۲۷۹ ش که ۱۲۸ تومان بابت تعمیرات، مرمت اسباب و نیز ۲۸۷ تومان و ۳۸۰۰ دینار بابت مخارج انتشار کتاب‌ها پرداخت شده است. در این سند مالی جزئیات بیشتری

سند شماره ۱

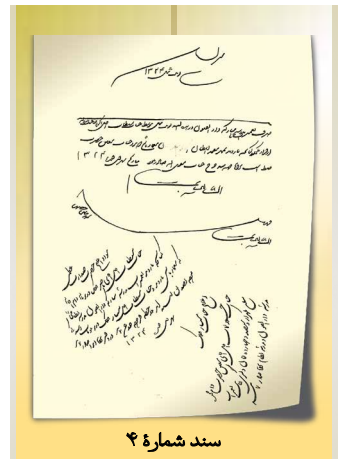

سند شماره ۲

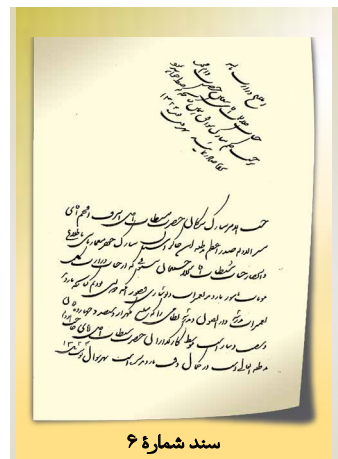
سند شماره ۳

درباره کیفیت تعمیرات وجود ندارد، اما با توجه به میزان هزینه کرد، به نظر نمی‌رسد تعمیرات چندانی در دارالفنون انجام گرفته باشد (سند شماره ۱). در سال ۱۳۲۰ ق/ ۱۲۸۱ ش و سال ۱۳۲۲ ق/ ۱۲۸۳ ش نیز همین میزان بابت تعمیر و نگهداری دارالفنون هزینه شده است (سند های شماره ۲ و شماره ۳). در اسناد مالی سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۲۸۴ ش نیز سندی دال بر انجام تعمیرات در مدرسه دارالفنون دیده نمی‌شود. یکی از اسناد هزینه این سال نشان می‌دهد حکومت قاجار ۱۳۹۷ تومان و ۵۸۲۵ دینار صرف نوسازی و تعمیر مدرسه مبارکه فلاحت کرده است (ساکما، ۲۳۲/۲۴۶۷).

سند شماره ۴

بر اساس سندی مربوط به سال ۱۳۲۴ ق/ ۱۲۸۵ ش، هم‌زمان با سلطنت محمدعلی شاه قاجار، زیر نظر جعفرخان معمارباشی مبلغ ۱۳۱۴ تومان و ۶۰۰۰ دینار «صرف تعمیرات بنایی مدرسه مبارکه دارالفنون» شده است (سند شماره ۴). در این سند نیز جزئیاتی درباره کیفیت و کمیت تعمیرات ارائه نشده است، با این حال مبلغ اختصاص یافته نشان می‌دهد که تعمیر و بنایی احتمالاً گستره زیادی از بنای دارالفنون را دربر می‌گرفته است. این اولین تعمیر دارالفنون پس از استقرار نظام مشروطیت بود. در سال ۱۳۳۰ ق/ ۱۲۹۱ ش نیز ۷۷۹ تومان و ۷۵۵۰ دینار صرف تعمیر مدرسه دارالفنون شده است (سند شماره ۶).

سند شماره ۶

در این بازه زمانی تأمین اعتبار تعمیرات دارالفنون برعهده وزارت فواید عامه بود. این وزارتخانه عایدات حاصل از اجاره معادن را در اختیار داشت.

۱. استاد جعفر کاشانی معمارباشی که تعمیرات مدرسه علوم سیاسی را انجام می‌داد و یکی از معماران مدرسه سپهسالار بود، در سال ۱۳۲۴ قمری، هم‌زمان با سلطنت محمدعلی شاه، نظارت بر تعمیرات مدرسه دارالفنون را نیز برعهده گرفت.

پرداخت هزینه‌ها در نهایت باید با تأیید خزانه‌داری که زیر نظر وزارت مالیه بود انجام می‌شد. داده‌های اسناد نشان می‌دهند که تعمیرات دارالفنون در سال ۱۳۳۰ قمری شامل بنایی کلاس‌ها و تعمیر پشت‌بام‌ها بوده است که باید پیش از رسیدن فصل بارندگی انجام می‌گرفت.

اسناد سال ۱۳۳۶ ق/ ۱۲۹۷ ش اطلاعات کامل‌تری از کمیت و کیفیت تعمیرات و نوسازی در دارالفنون را در اختیار ما قرار می‌دهد. بر اساس سندی با عنوان «صورت برآورد تعمیرات و عمارت وزارت جلیله معارف و مدرسه مبارکه دارالفنون»، ۱۷۷۵ تومان و ۱۰۰۰ دینار اعتبار برای تعمیر عمارت وزارت معارف و دارالفنون اختصاص یافته است (ساکما، ۲۴۰/۳۵۹۹۶). این صورت برآورد، جزئیات زیادی از این تعمیرات به‌دست می‌دهد؛ از جمله:

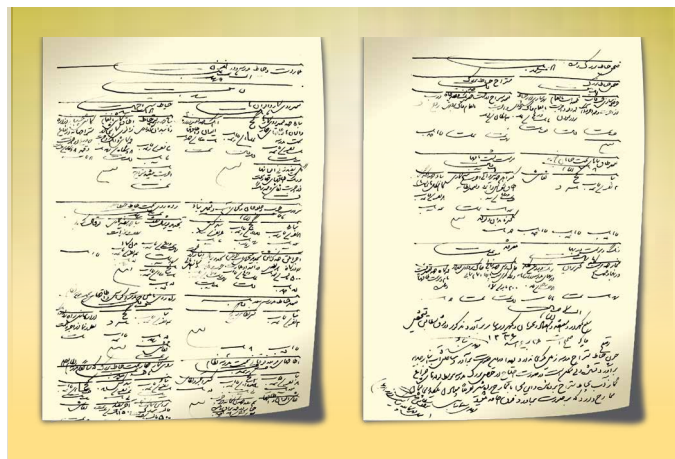
🔹 **مکان بابی تعمیرات:** ایوان‌ها، سردرب و جلوخان و مجرای آب، حیاط مدرسه، اتاق‌های چهار سمت مدرسه، راهروها، ساخت مستراح و حوض، و حفر چاه در حیاط بزرگ مدرسه.

🔹 **نوع مصالح ساختمانی:** گچ، سنگ، آجر، آهک، رنگ، خاک، کاشی، چوب، مس، پوشال و آهن.

🔹 **نوع تعمیرات:** بنایی، کاشی‌کاری، نقاشی، بندکشی، خاک‌برداری، حفر چاه، نهرسازی، سنگ‌کاری، گچ‌کاری، کاهگل‌مالی، تراش سنگ، مس‌کوبی، آهنگری و نجاری.

🔹 **دستمزد کارگران:** بنا هر نفر ۱ تومان و ۲۰۰۰ دینار، بندکش هر نفر ۶۰۰۰ دینار

🔹 **قیمت مصالح ساختمانی:** گچ خرواری ۲ تومان و ۲۰۰۰ دینار، آهک خرواری ۵ تومان، آجر هر ۱۰۰۰ عدد ۹ تومان (سند شماره ۱۱).

دو سال بعد، یعنی سال ۱۳۳۸ ق/ ۱۲۹۹ ش نیز تعمیراتی در دارالفنون انجام گرفت. اطلاعات زیر درباره کیفیت و کمیت تعمیرات مزبور به شرح زیر است:

📌 مکان بانی تعمیرات: سقف اتاق‌های تدریس طب، نقاشی، اتاق‌های غربی و راهرو.

📌 نوع مصالح ساختمانی: گچ، خاک قرمز و چوب.

📌 نوع تعمیرات: بنایی، نجاری و گچ‌کاری.

📌 دستمزد کارگران: بنا هر نفر ۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار، نجار هر نفر ۱ تومان (سند شماره ۱۲).

سند شماره ۱۲

تعمیرات مدرسه دارالفنون تا سال‌های پایانی حکومت قاجار همچنان ادامه داشت. بر اساس سندی مربوط به سال ۱۳۰۱ شمسی، در این سال ۳۹۲ تومان و ۹۵۰۰ دینار به تعمیرات این مدرسه اختصاص یافت (سند شماره ۱۳). سال ۱۳۰۲ شمسی نیز وزارت معارف از وزارت مالیه درخواست کرد ۷۰۰ تومان به تعمیرات ضروری ساختمان دارالفنون اختصاص دهد (سند شماره ۱۴).

سند شماره ۱۳

□ دو نکته مهم درباره تعمیرات دارالفنون

نکته مهمی که از مقایسه اسناد مالی مربوط به دوران پیشامشروطه و پسامشروطه می‌توان دید، نوع تأمین اعتبار، افراد دخیل در تأمین اعتبار و فرایند تأیید و تأمین اعتبار است. در دوران پیشامشروطه، چون مدرسه دارالفنون زیرمجموعه نهاد سلطنت است، برای مخارج نگهداری آن بودجه راحت‌تر تأمین می‌شد. به این صورت که از طرف حکومت معماری برای بازدید و برآورد هزینه‌های تعمیرات انتخاب می‌شد و پس از تهیه صورت تعمیرات و برآورد هزینه‌ها، با امضای صدراعظم، مستوفی‌الممالک و سایر مستوفیان و در نهایت با تأیید نهایی شاه، هزینه‌های برآورد شده پرداخت می‌شدند.

پس از پیروزی مشروطه، دارالفنون زیرمجموعه وزارت معارف قرار گرفت و بودجه نگهداری آن، مانند سایر مدرسه‌های دولتی، از سوی دولت تأمین می‌شد. دولت ابتدا معمار یا معمارانی را برای بازدید و برآورد تعمیرات اعزام می‌کرد و پس از آن، هزینه‌ها باید به تأیید نهاد نظارتی می‌رسید که در مقطعی دیوان محاسبات و کمیسیون تطبیق حوالجات

سند شماره ۱۴

بود. پس از تأیید نهاد نظارتی، هزینه تخصیص یافته به خزانه‌داری ارسال و در نهایت این هزینه پرداخت می‌شد. بررسی‌ها نشان می‌دهند که فرایند تخصیص اعتبار و پرداخت آن در دوران پیشامشروطه با سهولت بیشتری انجام می‌گرفت. البته نباید از تأثیر وضعیت اقتصادی و سیاسی کشور در این بازه زمانی غافل بود. از طرفی بررسی اسناد مالی دوره قاجار نشان می‌دهد که حکومت قاجار بودجه بسیار اندکی در مقایسه با سایر هزینه‌های جاری خود صرف عمران و سازندگی کرده است. در واقع میزان بودجه‌ای که صرف پرداخت حقوق و هزینه‌های مربوط به مخارج شاه و دستگاه سلطنت، حکام ایالات و ولایات، و امرا و خوانین می‌شد، با بودجه ناچیز فعالیت‌های عمرانی قابل مقایسه نیست. برای مثال در حالی که بودجه تعمیر و نگهداری دارالفنون در این بازه زمانی کمتر از دو هزار تومان بود، هم‌زمان یک شاهزاده قاجار سالانه ده‌ها هزار تومان مواجب و مداخل داشت.

■ چند نمونه از بازخوانی اسناد تاریخی

اسناد شماره ۱

سررشته^۱ سنه سیچقان^۲ ثیل^۳
صرف تعمیرات و غیره مدرسه مبارکه دارالفنون از بابت هذه السنه
سیچقان ثیل مطابق سنه ماضیه از تاریخ شهر ذی حجه ۱۳۱۷ [قمری/
فرودین ۱۲۷۹ شمسی]:
[هزینه کل: ۴۱۵ تومان و ۳۸۰۰ دینار:
- صرف تعمیرات و مرمت اسباب: ۱۲۸ تومان
- صرف مخارج طبع کتاب: ۲۸۷ تومان و ۳۸۰۰ دینار
امنهای] رسوم یک عشر^۴: ۴۱ تومان و ۵۳۸۰ دینار
[باقی]: ۳۷۳ تومان و ۸۴۲۰ دینار
امنهای] بعینه رسوم ۲۰۰ دینار برات نویسی^۴: ۷ تومان و ۴۷۶۸ دینار
[باقی]: ۳۶۶ تومان و ۳۶۵۲ دینار
وجهه حواله، برات صادر شد (ساکما، ۱۵۱۱/۲۳۲).

۱. دفتر ثبت سواد اسناد مالی

۲. سال موش

۳. در این دوره، از بودجه اختصاصی به برخی مخارج، ۱۰ درصد مالیات کسر می‌شد.

۴. در این دوره مستوفیان بابت نوشتن برات، تومانی ۲۰۰ دینار دریافت می‌کردند. هر تومان

برابر با ۱۰ هزار دینار است.

[سند شماره ۲]

سررشته سنه بارس نیل^۱
 صرف تعمیرات و غیره مدرسه مبارکه دارالفنون از بابت هذه السنه
 بارس نیل مطابق سنه بارس، فی شهر محرم ۱۳۲۰ [قمری/ فروردین
 ۱۲۸۱ شمسی]:

[هزینه کل: ۴۱۵ تومان و ۳۸۰۰ دینار:

- صرف تعمیرات و مرمت اسباب: ۱۲۸ تومان

مخارج طبع کتب: ۲۸۷ تومان و ۳۸۰۰ دینار

[منهای] رسوم یک عشر: ۴۱ تومان و ۵۳۸۰ دینار

[باقی] ۳۷۳ تومان و ۸۴۲ دینار

وجهه، حواله حسام السلطنه^۲، ۳۷۳ تومان و ۸۴۲ دینار،

برات صادر شد

(ساکما، ۲۳۲/۲۴۶۶).

۱. سال پلنگ

۲. ابونصر بن سلطان مراد حسام السلطنه

[سند شماره ۳]

سررشته سنه لوی نیل^۱
 صرف تعمیر و مرمت اسباب و غیره به جهت مدرسه مبارکه دارالفنون
 که از بابت هذه السنه لوی نیل از قرار تفصیل به امضای جناب مستطاب
 اجل اکرم وزیر دفتر از صندوق مالیه^۲ رکاب مبارک دریافت نموده‌اند،
 حال برات به مهر آثار جهت سند خرج محاسبه صندوق مبارکه
 مالیه صادر و قبض مزبوره از حساب موسیو نوز وزیر گمرک^۳ و غیره
 استرداد و نزد جناب فخام السلطنه^۴ مستوفی^۵ ضبط است. به تاریخ شهر
 ذی الحجه الحرام ۱۳۲۲ [قمری/ بهمن ۱۲۸۳ شمسی]:

[هزینه کل: ۳۷۳ تومان و ۸۴۲ دینار

- صرف تعمیرات و مرمت اسباب: ۱۲۸ تومان [منهای] ۱۲ تومان و

۸۰۰۰ دینار رسوم یک عشر

[باقی]: ۱۱۵ تومان و ۲۰۰۰ دینار

مخارج طبع کتب: ۲۸۷ تومان و ۳۳۰۰ دینار [منهای] ۲۸ تومان و

۷۳۸۰ دینار رسوم یک عشر

[باقی]: ۲۵۸ تومان و ۷۴۲ دینار

وجهه، حواله (ساکما، ۲۳۲/۲۴۱۹).

۱. سال نهنگ

۲. صندوق مالیه در دوره مظفرالدین شاه به منظور تمرکز درآمدها و پرداخت‌های دولتی تشکیل شد.

۳. ژوزف نوز بلژیکی به عنوان رئیس کل گمرکات استخدام شد در سال ۱۳۱۹ قمری/ ۱۲۸۰ شمسی به وزارت گمرک رسید.

۴. موسی خان فخام السلطنه

منابع

۱. اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۳۲/۱۵۵۶؛ ۲۳۲/۲۴۵۶؛ ۲۳۲/۲۴۶۳؛ ۲۳۲/۲۴۶۷؛ ۲۳۲/۲۴۶۹؛ ۲۴۰/۳۵۹۹۶؛ ۲۳۲/۱۵۱۱؛ ۲۳۲/۲۴۶۶؛ ۲۳۲/۲۴۱۹؛ ۲۳۲/۲۴۱۹؛ ۲۴۰/۳۵۹۹۶؛ ۲۴۰/۲۶۳۹۵؛ ۲۹۷/۳۴۳۶۰؛ ۲۴۰/۷۴۰۷۵؛ ۲۳۲/۲۴۱۹؛ ۲۳۲/۲۴۱۹
۲. قیومی بیدهندی، مهرداد و سیده بشری موسوی (۱۳۹۷). «معماری مدرسه دارالفنون و دگرگونی‌های آن در دوره قاجاریان». نامه معماری و شهرسازی: دو فصلنامه دانشگاه هنر. شماره ۲۰. بهار و تابستان.